

8. Ботобеков, Уран. Внедрение идей партии «Хизб ат-Тахрир ал-Ислами» на юге Киргизии./ Ислам на постсоветском пространстве. М., 2001.
9. Н.Исмаилов: Деньги и религия. Не так страшен "Хизб ут-Тахрир", как его малюют!// - <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1213301460>
10. <http://hizb.org.ua/ru/izdaniya/ozor-knig.html>
11. Возрождение //№20 – 2009, декабрь.
12. Габченко, Александр. Несущие «освобождение». // Новости недели № 31 (46) 8 Августа 2001.
13. Яблоков, Ислам. Хизбут Тахрир и их идеи. Часть 1.// www.ksunne.ru
14. Абу Малик Абу Ибрахим ибн Юсуф. Опровержение опасного заблуждения Хизб-ут-тахрир со стороны Ахль ас-Сунна ва-ль-Джамаа в вопросах акыды // www.ksunne.ru
15. «Шахсыятуль Исламийя» («Исламская личность») том 2, часть 3, с

Рибак І.В.

ІСТОРІОГРАФІЯ КРИМУ ХІХ- ХХ СТ.

Історико- кримиознавчі дослідження набули широкого поширення в Україні тільки з другої половини 19 ст. До цього періоду українських дослідників цікавили питання пов'язані з історією козацтва, зосереджували увагу на взаємостосунках Запорізької Січі з кримським ханством на різних етапах історії. Це привело до необхідності дослідження археографічних пам'яток пов'язаних з історією півострова.

Основою лінгвістичної бази їх досліджень були праці російських дослідників Криму кінця ХVІІІ початку ХХ ст. Ці праці розподілялися на декілька груп:

Перша група- звіти наукових експедицій Санкт- Петербурзької Академії Наук (ПАН).

Особливістю даних матеріалів є їх універсальний характер.

У них були розглянуті природно- географічні умови, археологічні пам'ятники, етнографічні, економіка, перспективи розвитку регіону. Для звітів були характерні: сухість, лаконічність викладу, систематизація матеріалу за суворою схемою нав'язаною ПАН. Попри на їх недоліки звіти зіграли значну роль в подальшому дослідженні Криму. Ці описи стали першими в історіографії універсальними кримиознавчими роботами.

В працях найцінніше те, що у них були зафіксовані цікаві краєзнавчі матеріали: збереження пам'яток культури, етнічний склад і т.п. Ці роботи були в основному об'єктивні, основна неточність в багатьох із них виявлена при визначенні кількості населення Криму , в першу чергу в визначенні кількості емігрантів –кримських татар. Дослідники визначали їх кількість «на око», не використовуючи в дослідженнях наявні статистичні дані. Так, дослідник Криму, Ф. Черних, вважав, що з Криму емігрувало до Туреччини від 2 до 3 тис., татар[1], а П. Паласс- 300 тис[2].

Друга група - записки мандрівників про Крим. Особливість описів: суб'єктивний характер описів, відсутність стандартів в структурі праць, нерівномірність в викладенні матеріалів, не завжди посилались на джерела інформації, дослідники знайомилися із спеціальною літературою, в їх працях використовувались історичні довідки з дослідженого матеріалу. Так, при описі Бахчисараю , йшов екскурс в історію Кримського ханства, детально досліджувалися події Кримської війни 1853- 1856 рр. Ці праці, попри на їх недоліки, містили в собі інформацію про стан старожитностей, культури та побут народів Криму. Одним із відомих дослідників цієї групи був М. Бережков. Бережкова цікавила історія дипломатичних відносин кримського ханства з Великим князівством московським в ХVІІІ ст. Досліджуючи проблему взаємин кримського ханства і московського царства, прийшов до висновку, що Кримське ханство було основним дипломатичним центром через який московське царство вело діалог з мусульманським світом[3]. Він виділив 2 періода в стосунках між кримським ханством і Руссю

1) коли Русь була в залежності від Золотої Орди;

2) коли звільнялися від іга і намагалися підпорядкувати татар собі. Основним джерелом для вивчення відносин між Кримським ханством та Московським царством були мертні грамоти. Автор дав їм характеристику, показав значення їх в стосунках між Кримським ханством і Московським царством[4].

Свої роботи Бережков присвячував долі, умовам життя полонених в Туреччині, варіантам їх викупу, чи звільнення, фактам прийняття ними ісламу[5].

Публікації продемонстрували досконалі знання автором необхідного корпусу джерел, які були вперше використані в науковому огляді.

Третя група- наукові дослідження. Поділяються на 3 групи:

1. Монографічні праці, вони присвячені окремим запитанням вивчення історії Криму, статті вузької проблематики (висвітлюється окреме запитання), археографічні праці (публікації з коментаріями документів з історії Криму). В першій половині XIX ст. дослідники займалися вивченням археологічних пам'яток. Відомими дослідниками були Кеппен П.І, Ашик А.Б. та інші.[6].

Особливістю цієї групи була наявність помилкових висновків в зв'язку з недостатнім вивченням проблеми, з нерозвинутою методологією дослідження, з неможливістю використати весь матеріал дослідження, оскільки він був недороблений.

Відомим дослідником першої половини XIX ст. був П. І. Кеппен, харків'янин, німець за походженням. Його вважають дослідником піонером історичного кримознавства. Перша його етнографічна публікація з'явилася в 1821 році. Він опублікував нарис свого перебування в Криму (в селищах Туак і Кучук- Узень).

Він не тільки описав печеру, де місцеві жителі знаходили залишки первісних поселень, він дав етнографічну характеристику кримським татарам, грекам, які мешкали в містах експедиції[7]. Характерною особливістю цієї праці було те, що на відміну від інших істориків цього періоду часу, Кеппен в дослідженні аналізує не тільки праці античних авторів, а й західноєвропейську літературу, твори російських дослідників, а саме головне те, що він викладає своє бачення різноманітних етапів історії Північного Причорномор'я, дає їм свою оцінку.

Однією із самих відомих його робіт був « Крымский сборник»[8]. В даному збірнику йде опис археологічних пам'яток, які збереглися в Тавриді, з вказівкою свідчень про них, які зустрічаються в античних авторів. Автор досліджує історію введення християнства, згадує про стародавні християнські пам'ятники Криму, не забуває про розвиток ПБК під владою Оттоманської порти в період середньовіччя. Значення цього дослідження полягає в тому, що це перший системний опис географічних пам'яток Криму, автор першим зафіксував середньовічні некрополі, провів перше в літературі порівняльно-архітектурно- археологічне дослідження християнських культових будівель в Криму (грецьких, вірменських).

Високо оцінювали це дослідження історика його сучасники. Так, оцінюючи його роботу історик Кене Б. вказував: « Книга содержит превосходные известия о Крыме»[9]. Інший відомий дослідник Криму Маркевич А, писав: « Крымский сборник, представляет собой незаменимое пособие для всех занимающихся древностями и историей Крыма»[10]. Серед всіх позитивних оцінок була одна негативна оцінка історика В. Кондараки. Він назвав Кеппена: « Малодарным тружеником»[11]. Ми можемо дати тільки позитивну оцінку його діяльності, бо він дійсно створивши такі значні, масштабні роботи, зробив значний внесок в розвиток історичної науки.

З другої половини XIX ст. вчені звертають увагу розшифровці та публікації епіграфічного матеріалу. Серед дослідників можна виділити істориків

Латишева В, Кулаковського Ю, та інших[12]. Значний вклад в розвиток кримознавства зробив Ю. Кулаковський. Кулаковський вніс великий вклад в вивчення археології Криму, середньовічної проблеми, розширення джерелознавчої бази дослідження. Перші твори історика з'явилися на початку 1880-х років. Вони стосувалися новинки західноєвропейських дослідників про Північне Причорномор'є.[13].

На початку 1990-х років Кулаковський займався археологічним дослідженням Керчі.

Основну увагу в своєму рукописному звіті приділяв вивченню відкритої ним керченської християнської катакомби 491 р. Опис якої він опублікував в матеріалах з археології Росії.[14]. Матеріал містить огляд результатів розкопок автора, в серпні 1890 р., на схилі гори Мітрідат, де йому вдалося відкрити катакомбу, яка була прикладом катакомбної печери. В фонді «Імператорської археологічної комісії» збереглися документи, які підтверджують зацікавленість історика цією археологічною пам'яткою ще з 1855р[15]. Опубліковані дані були узагальнюючою працею, яка включала не тільки результати практичних досліджень, але і огляд напрацювань інших археологів.

Кримська тематика була домінуючою в його виступах на всеросійських з'їздах істориків. В працях X Археологічного з'їзду в Ризі, зафіксовано його повідомлення про розкопки кримських курганів[16].

Об'єктом дослідження Ю. Кулаковського були окремі сюжети з історії кримського півострова та джерелознавство Криму. В « Заметках по истории и топографии Крыма», [17] він зупинився на використанні цілющих можливостей грязей Криму. За джерело дослідження він взяв лист іспанського міністра Іосафа до хазарського кагана Ібн- Хаздата про час та причини появи печерних міст в Тавриці.

На основі фрагментів « Життя Йосипа Готського», Кулаковський намагався установити час появи середньовічних кримських міст Південного берегу Криму Гурзуфа та Карасана.

Під час свого дослідження Криму Кулаковський разом з іншими кримськими істориками займався підготовкою довідково- енциклопедичної роботи про кримські старожитності. Основна його мета дослідження – створення археологічної картини Криму. Для досягнення цієї мети він збирав матеріал на протязі 1895- 1912 рр. Проект підтримувала Академія Наук та Археологічна комісія. Допомогавав йому в цьому відомий історик О.І. Маркевич. Археологічну картину кримських старожитностей створили, але її не змогли видати, оскільки фінансування довідково- енциклопедичної роботи відбувалося по залишковому принципу[18]. В архівних фондах ця робота, на жаль, відсутня, збереглася «Пояснювальна записка до археологічної карти Криму», підготовлена Ю. Кулаковським, яка містить тільки загальну характеристику археологічних епох і опис знайдених старожитностей[19].

В квітні- червні 1903 р., Ю. Кулаковський був представником від університету св. Володимира на I всесвітньому Конгресі історичних наук в Римі, де виступав з доповіддю « Про забарвлені кістки». В доповіді історик обґрунтував своє уявлення про те, що різне забарвлення кісток ,знайдених в різних поселеннях Криму, залежить від звичаю деяких народів Криму знімати з них м'ясо. Використовуючи мікроскопічний аналіз, Кулаковський прийшов до висновку про поступове проникнення фарби в кістку після її тління[20].

Деякі свої праці Кулаковський присвятив відносинам середньовічного Криму та Візантійської імперії. В візантієзнавстві Кулаковського приваблювала історія військової справи, історії виникнення феодного ладу в Візантії і його функціонування[13].

Одним із самих фундаментальних досліджень подвижника була праця «Прошлое Тавриды», яка побачила світ в 1906 р. В ній викладені події починаючи від появи грецьких поселень на чорноморському узбережжі і закінчуючи розповсюдженням християнства [21].

Крім Кулаковського, вивченням середньовічної історії Криму займався такий відомий історик, як Мурзакевич М. Мурзакевич досліджував історію італійських поселень на півострові, хід боротьби між Генуєю та Венецією за панування на Чорному морі, детально описав історію дипломатичних союзів генуезців, причини занепаду Кафи [22]. Він цікавився також і історією Херсонесу Таврійського. Перш за все він вивчав історію стародавнього Херсонеса, середньовічного, історію та передумови прийняття християнства князем Володимиром[23].

На основі вивчення робіт дослідників даної групи, сучасні історики виділяють основні форми та методи їх роботи , основні пріоритети етнографічного вивчення Криму в дорадянський період, оцінюють внесок цих подвижників в вивчення історії півострова.

Третя група. Статистичні видання. До неї відносять: пам'ятні книги, календарі, листи, щорічні статистичні дані Таврійської губернії, земські статистичні збірники. В цих джерелах простежується суворий статистичний підхід до викладення інформації, всебічний огляд краю. До них відносять праці Кондаракі В, Кавалерова І, Юновіна І, та інш.[24]. Тематика публікацій була присвячена історії археологічних досліджень, історії перетворень в Тавриді в Російський період історії, еміграційним процесам, історії міст, етнографії народів, які проживали на півострові.

Одним із відомих кримських етнографів був В. Кондаракі. Корінний кримчанин він вніс значний вклад в розвиток історії, географії, етнографії краю. Працюючи над різними аспектами історії Криму він в 1871 році в Одесі видав окремою книгою свою багаторічну працю»История христианства в Тавриде до присоединения к России»[25]. Використовуючи біблейські легенди, літописи Нестора, він розкрив історію проникнення християнства в Крим, розповів про прийняття християнства князем Володимиром, особливу увагу приділяв становищу християнства під час існування Кримського ханства. Ця праця Кондаракі мала значний недолік, описуючи історію християнства в Криму, він використовував тільки праці стародавніх істориків і зовсім забув про праці істориків XVIII - XIX ст. Однією із фундаментальних праць Кондаракі було 4- томне видання »Универсальное описание Крыма»[26]. Це був перший фундаментальний опис історії та етнографії Криму. Високо оцінюючи це творче надбання історика треба відзначити і його недоліки: ця робота страждає однобокістю, не вмінням використати в своїх працях весь свій творчий потенціал, досягнення інших наук, творчо підійти до досягнень інших істориків. Автор детально описує рух народів Криму в період Великого переселення народів в II - I

тис. до н.е. , описує панування кіммерійців в Північному Причорномор'ї, знайомить нас з побутом та заняттями скіфів, гірських народів таврів. Але треба відмітити, що під час описання занять скіфів, він відвів їх одному із основних занять військового мистецтву другорядне місце, а згадуючи про зброю, зупинився лише на вістрях для стріл. Хоча ми знаємо , що їх військовий арсенал був значно ширшим.

При описі грецької колонізації Криму , він не вказує причин грецької колонізації, а помилково стверджує, що греки випадково відкрили ПБК і там заснували свої міста- поліси. Зупиняється на політичній історії міст- полісів і зовсім не характеризує соціально- економічний аспект.

Однією із основних заслуг Кондаракі були його етнографічні досягнення. Він вивчав побут, мову, традиції кримських татар. Самотужки вивчив татарську мову, вчився лікувати людей, про лікування людей він згадує в одній із своїх статей[27]. В ній він розповідає про придбання у одного із кримських татар засобу для лікування шкіри.

Одним із відомих дослідників Криму був Кавалеров І, займався етнографією Криму. Вивчав традиції та звичаї кримських татар. Велику увагу приділяв, такий, маловивченій темі, як методи лікування татар[28]. Дослідник, доводив, що джерела Криму були наділені цілющими якостями і їх в лікуванні використовували кримські татари. Відомим таким джерелом був фонтан Савокуло в дореволюційному Сімферополі. Згідно з легендою в Сімферополі жив сліпий грек Савокуло і цей фонтанвилікував його від сліпоти, бо він промив очі цією водою.

В духовному житті Сімферополя цей фонтан зіграв не абияку роль. Татар це джерело лікувало від лихоманки. Татари його називали » Ай- Керо»,» Азис- Чегиле», що в перекладі означає » Свята вода», « Святий фонтан».Татари, як і слов'яни, та інші народи, вірили в святих і поклонялись їм. Тому і фонтан вони обрали невипадково. Вони вважали, що поряд з фонтаном знаходиться могила святого «Салгир- баба».Цю могилу відвідували віруючі і залишали на кущах бузку шматки матерії вони вірили, що з ними їх залишать всі хвороби. Після цього вмивалися святою водою із джерела і вважали, що вонавилікує їх від лихоманки.

Також шановним був фонтан в передмісті Бахчисараю Кьєрк- Азислер, де знаходилося кілька мусульманських святих [29].

Цікаві весільні обряди татар були описані подвижником Погребенюком М[30].

На жаль, деякі з них зараз забуті. Одним із цікавих обрядів був обряд згідно з яким, напередодні весілля в присутності родичів і сватів нареченого, після частування, розводили хну і нею наречений фарбували кінчики пальців рук, ніг, та волосся. Тією хною, що залишилася фарбували пальці всім дівчатам, вважаючи, що після цього вони обов'язково зустрінуть свого нареченого.

Обряди караїмів описав Юновін І, він вважав, що, оскільки територія проживання караїмів входила до складу Хазарського каганату, в них залишилися елементи стародавньої язичеської віри: культу землеробства, домашніх тварин, світил, пташок, звірів. Відгуки язичества збереглися в фольклорі, в побуті, в релігійних обрядах. Матеріали досліджень середньовічних поселень південно- західної Таврики, та спостереження краєзнавців, вивчаючих особливості уявлень аборигенів Криму, вказують на їх зв'язок з елементами язичества кримських караїмів. Такої ж точки зору підтримувався Юновін І. Так, у караїмів, як і у язичників, розвинений був культ землеробства, що ми бачимо і у слов'ян. Вони шанували небесні світила, дерева, рослини. Так, округлі, плоскі, прісні великденські хлібці покривалися зображеннями місяця і зірок. У караїмів зберігся культ дубів. Цікаво, що дитячі люльки вони виготовляли із дубових дошок, без залізних цвяхів, «оскільки ними забивали домовини». Тому, забивати залізними цвяхами люльку вважалось поганою прикметою, вони вважали, що залізні цвяхи принесуть в оселю смерть, хвороби, або горе[31].

Дослідницею Криму можна вважати і відомого українського історика Н.Полонську- Василенко[32]. Ця сторінка її діяльності довгий час була маловідомою. Полонська- Василенко займалася вивченням Півдня України кінця XVIII ст. В коло її наукових зацікавленостей потрапила Таврида, історична доля якої після 1783 року перепліталася з Новоросійським краєм. Цікаві біографічні матеріали пов'язані з відвідуванням дослідниці в Криму зберіглися в особистих фондах історика в інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського[33], Центральному державному архіві вищих органів влади України[34], Центральному державному Архіву- музеї літератури і мистецтва України [35]. Особливий інтерес викликають чорнові виписки, робочі матеріали складені дослідницею під час поїздки по Криму, а також її переписка зі своїми колегами та родичами[36]. В архіві інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського виявлені копії зникнувших документів: доповідні записки в Міністерство військових, сухопутних справ відносно оцінок земель татар, ногайців, матеріали про повинності татар, ногайців[37].

Оригінальною групою були путівники про Крим. Особливість путівників: односторонній підбір інформації, залежить від інтересів укладача. Автор був зацікавлений з одного боку на привабленні туристів, з іншого боку, описували якомога об'єктивнішу картину життя курортів, історико- етнографічні нариси були змістовними, оскільки автори хотіли собі забезпечити попит на книжковому ринкові. До них відносять праці Бертьє- Делларда О, АшикаО[38].

Традиційними бібліографічними виданнями були некрологи. При роботі з джерелами виявлені некрологи Прокопенко М,п В. Латишева, П. Кеппена та інших [39].

Характерною особливістю некрологів є їх ідеологізація. Некрологи можна розділити на кілька груп:

- 1) спогади про померлого [40];
- 2) детальний виклад біографії [41].

Таким чином багата історико- етнографічна скарбниця кінця XVIII початку XX ст. зробила значний внесок в розвиток української та світової історії та культури.

Її систематизація дозволяє виділити ще не вивчені проблеми, які не були об'єктом дослідження прийдешніх поколінь істориків. Використання всієї закладеної в них інформації, безумовно, буде сприяти подальшому розвитку історичних досліджень.

Вивчення історико- краєзнавчої скарбниці в окремих областях України дасть можливість відтворити повний бібліографічний матеріал з питань історії в масштабах країни.

Джерела та література:

1. Станцевич А. В. Методика исторического исследования.- К.: Наукова думка, 1990.- 212 с.
2. Кеппен П. Ученые труды П. Палласа // ЖМНП.- 1895.- № 4.- С. 386- 437.
3. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму// труды VI Археологического съезда в Одессе, 1888.- Т. 2.- С. 342- 372.
4. Крыжановская Л.А. Личный архивный фонд М. Бережкова// Рукописна та книжкова спадщина України.- К.,1994.- Вип., 2.- С.147- 155.
5. И Р Н Б У В (Институт рукописи национальной библиотеки им. В. Вернадского, г. Киев).- Ф. 23.- Оп.1.- Д.- 355.- Л. 21.
6. Кеппен П.И. Описание Туакской пещеры в Крыму.- Санкт- Петербург,1821.- 249, Ашик А. Керченские древности.- О, 1845.- 68с.
7. Кеппен Ф. Биография П. Кеппена.- Санкт- Петербург, 1900.- 158 с.
8. Кеппен П. И. О древностях ЮБК и гор Таврических.- Санкт- Петербург, 1837, 409 с.

9. Кене Б. Исследование по истории и древностям Херсонеса Таврического.- Санкт- Петербург, 1848.- 65 с.
10. ИРНБУВ (институт рукописи национальной библиотеки им. В. Вернадского г. Киев).- Ф. 5.- Оп.1.- Д. 763.- Л.2.
11. ИРНБУВ г. Киев .- Ф.5.- Оп.1.- Д. 763.- Л. 2.
12. Латышев В. О календарях Ольвии, Тиры, Херсонеса Таврического // Труды IV Археологического съезда в Одессе.- Одесса,1888.- С. 56- 71, Соболевский А.И. Ю. Кулаковский: Некролог\ \ Известия Российской Академии Наук.- 1919.- № 12.- С. 567- 568.
13. Варнаке Б. Записка об ученых трудах Ю. Кулаковского, профессора императорского Киевского университета Святого Владимира // Известия общества археологии, истории, и этнографии при императорском Казанском университете.- Т.23. - 1907.
14. Материалы по археологии России .- Санкт- Петербург, 1891.- Вип.6.: Древности Южной России.
15. Кулаковский Ю. О раскопках крымских курганов\ \ Труды X Археологического съезда в Риге.- М., 1900.- С. 107- 108.
16. Кулаковский Ю. Заметки по истории и топографии Крыма\ \ Археологические известия .- 1896.- № 1.- С. 1-6.
17. РДИА (г. Москва) Ф. 1041.- Оп. 1.- Д.44.- Л. 22.
18. ЦДИАИК (г. Москва) Ф.264.- Оп.1.- Д.144.- Л. 37- 38.
19. ЦДИАИК (г. Москва) Ф. 264.- Оп.1.- Д.145.- Л.85.
20. Кулаковский Ю. Об окрашивании костей // Университетское издание.- 1903.- № 5.- С. 121.
21. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды.- К., 1906.- 145 с.
22. Мурзакевич М. История генуэзских поселений в Крыму.- Одесса, 1837.- 91с.
23. Мурзакевич М. Краткая истории древнего Херсонеса // Одесский вестник.- 1836.- С.8.
24. Кондараки В. Обряды крымских татар.- Симферополь, 1883.- 120 с, Кавалеров И. Как татары лечатся // Салгир.- 1899.- 3,4 июля, Юновин И. Кое- что о караимстве.- Крымский вестник.- 1903.- 15 окт.
25. Кондараки В. История христианства в Крыму до присоединения к России.- Одесса, 1871.- 28с.
26. Кондараки В. Универсальное описание Крыма.- Симферополь, 1902.- 120с.
27. ГАОО (г. Одесса) Ф. 275.- Оп.1.- Д.36.- Л. 14.
28. Кавалеров И. Основные методы лечения татар.- Симферополь, 1900.- 83с.
29. Глушак А, Артюх П. Боги Тавриды.- Севастополь, 1997.- 255с.
30. Погребняк М. Свадебные обряды у татар// Полицейский листок Керчь- Еникальского градостроительства.- 1865.- 17 окт.
31. Юновин И. Некоторые караимские обряды.- Крымский вестник.- 1903.- 18 декабря.
32. ИРНБУВ (г. Киев) Ф. 42.- Оп. 1.- Д. 145.- Л. 3-5.
33. ИРНБУВ (г. Киев) Ф. 42.- Оп.1.- Д. 146.- Л. 6.
34. ЦГАВОВУ (г. Киев) Ф. 3806.- Оп.1.- Д.58.- Л. 10- 12
35. ЦГАМЛИУ (г. Киев) Ф. 542.- Оп. 1.- Д. 87.- Л. 187.
36. ИРНБУВ (г. Киев) Ф. 42.- Оп. 1.- Д. 26.- Л. 1,2.
37. ИРНБУВ (г. Киев) Ф.42.- Оп.1.- Д. 24- Л. 1-9.
38. Бертъе- Делагард А. Указатель статей помещенных в томах I- XX» Записок Одесского общества истории и древности» // ЗООИД .- 1898.- Т.31
39. Домбровский Ф. П. Кеппен// СПб, 1864.- 23с, Кеппен П. Отчет императорского русского географического общества за 1864 г.- СПб, 1865.- С.4-6, Прокопенко М. Григорович И. Некролог // ОВ.- 1876.- 23 декабря, Жебелев С. Василий Латышев // ВВ .- 1926.- Т.24.- С. 105- 110.
40. Иловайский С. А. Маркевич: Некролог // Записки крымского горного клуба.- 1903.- № 7.- С. 2- 7.
41. Струков Б. С. Марков: Некролог// Новый Восток.- 1924.- №5.- С. 299- 302.